

С.О. Семенчук
(м. Хмельницький)

ЯЗИЧНИЦЬКІ СКУЛЬПТУРИ ЕПОХИ БРОНЗИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ЧАСТИНИ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я

В статті подаються дані про найдавніші язичницькі скульптури Середнього Подністров'я, як одна із складових духовної культури Західного регіону.

Ключові слова: скульптура, ідол, атрибут, культ, курган.

На II тисячоліття до н.е. припадає наступний період у давній історії України – доба бронзи. Це важливий культурно-історичний етап в історії людства.

Технологія обробки великих брил пісковика, вапняку, граніту знайшла своє втілення в шедеврах монументальної кам'яної скульптури. Кам'яна скульптура була невіддільною від могил і поширювалася у Старому Світі разом із практикою їхнього будівництва. У семантичній парі могила – ідол перша символізувала жіночу основу, а другий – чоловічу.

Актуальність дослідження обумовлена потребою розкриття однієї із цікавих і малодосліджених проблем в історії язичництва Лівобережної частини Середнього Подністров'я в II тис. до н.е. Саме в цьому автор вбачає новизну і призначення інформації що подається в цьому повідомленні. Починаючи з 1977 років цій проблематиці присвятили свої наукові статті такі науковці як; Тур А.С., Малєєв Ю.Н. “Мышковский идол”, які дали опис лише однієї мишківської скульптури. Ними було висловлено думку про належність мишківської статуї до ряду слов'янських ідолів, зокрема жіночого божества [5]. Інші тези, наукові гіпотези щодо належності цієї скульптури, оприаявлено дослідником Р.В. Забаштою. Останній у статті “Ідол із села Мишків” висловлює думку про те що іконографія цієї скульптури знаходить стійкі паралелі не поміж слов'янських зображень, а серед стел епохи бронзи [3]. Про місцезнаходження ще однієї мишківської скульптури у своїй науковій статті

“Антропоморфні стели із села Мишків на Тернопільщині” зазначає директор краєзнавчого музею (м. Заліщики) Олійник В.І., який вказує на місцезнаходження стели, а також дає її детальний опис. За більшістю спільних ознак він вважає тотожними обидві статуї-менгіри [4].

Українська дослідниця Н. Д. Довженко виділяє такі класи поховальної лапідарної скульптури ямної спільноти: а) ідоли; б) менгіри; в) фаллоїдне каміння; г) стели. Стели, в свою чергу, діляться на аморфні, антропоморфні, зооморфні, орнітоморфні, іхтеоморфні. Як окремі класи виступають скульптурні форми природного походження та жертovníки. Наймасовішими пам'ятками монументальної скульптури є стели [1, с. 147].

Найдавнішими у хронологічному полі західного регіону України та Середнього Подністрів'я залишаються дві статуї-менгіри із с. Мишків Заліщицького району Тернопільської області. Одну зі стел було відкрито у 1976 р. під час земляних робіт одним із місцевих жителів в урочищі Новина, на відстані 100-150 м. від правого крутого берега р. Серет, на північний захід від села [4].

Уламок статуї лежав горілиць, звернений головою на північний захід на глибині 35-40 см. від поверхні поля. На місці знаходження ідола було виявлено фрагменти кераміки трипільської, гава-голіградської і черняхівської культур [5]. На даний час скульптура зберігається в експозиції Заліщицького краєзнавчого музею. Уціліла частина ідола (рис.1), яка виготовлена з вапняку, має висоту 1,07 м, ширину 0,42- 0,45 м. і товщину 0,14-0,15 м.

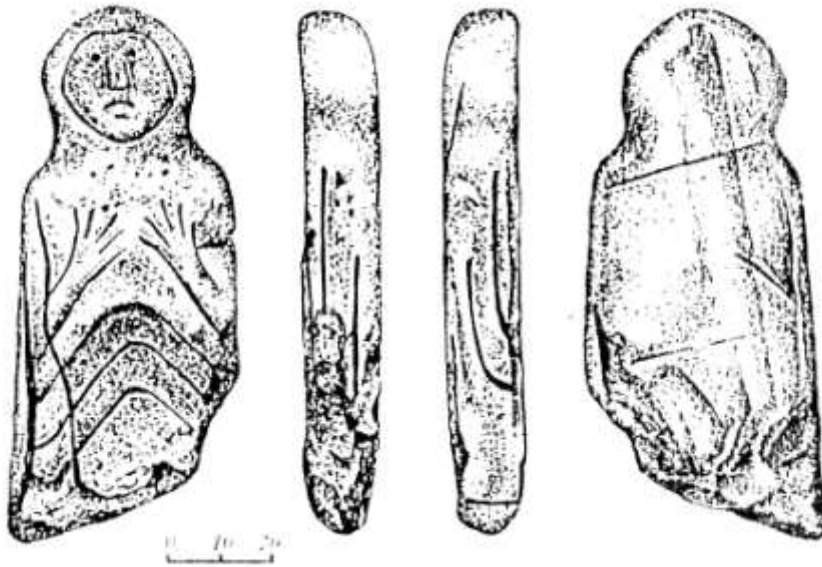

Рис.1. Антропоморфна стелла з урочища Новина с. Мишків - знахідка 1976 р.

Вона зображує людську фігуру на повний зріст. Загальний вигляд – плитцюватий, у перетині – чотиригранний, із заокругленими бічними гранями у верхній частині, з ледь згладженими ребрами – у нижній. Загальний обрис трапецієподібний. Пластичні форми – невиразні, потрактовані умовно, спрощено, подекуди стилізовано; деталі передано гравіруванням. Виразно виділено лише голову. Вона непропорційно велика, масивна, за обрисом – напівовальна (висота 0,29 м і ширина 0,32 м). Об'єм її чола – плескатий, з боків і тилу – заокруглений, потилиця – скошена. Голова піднімається над тулубом на досить високій, але грубій шиї, що плавно переходить у похиле вузьке надрамення, шириною 0,42 м. На чільному боці голови ритованою лінією окреслено замкнутий обрис широкого, вилицюватого обличчя з низьким чолом і масивним підборіддям, висотою і шириною 0,23 м. Площину його трохи заглиблено, через що маківка помітно нависає над чолом; випинаються її бічні краї. Круглими заглибленнями позначено широко розставлені очі, а низьким рельєфом – довгий прямий ніс (довжина 0,08 м і ширина внизу 0,04 м). Скривленою врізаною рисою позначено рот, нижче якого є овальне заглиблення довжиною 0,075 м і шириною 0,06 м. Тулуб від рамен до нижнього краю поступово розширюється. З чільного боку ритованою лінією відтворено

контури рук, які розміщені майже симетрично і підняті під незначним нахилом одна до другої й притиснуті до грудей. Кисті відтворено частково: окремими рисками позначено розчепірені пальці. Нижче рук на площині, що розміщена нижче поверхні верхньої частини плити, вигравірувано три паралельні дугоподібні лінії, зігнуті вершинами догори (відстані між їх вершинами 0,06 і 0,08 м). Глибина протертих канавок 0,006 м. Нижче від неї на віддалі 0,33 м є теж пряма, трохи косо розміщена борозенка, довжиною 0,34 м, шириною 0,01 м. і глибиною 0,005 м.

На бічних сторонах антропоморфа простежуються заглиблені лінії (на боковинах одна з них менших розмірів, ніж друга), що зображують контури рук. На правому боці статуї видно горизонтальну заглиблену лінію, що зображує пояс. Уціліла частина ідола має численні пошкодження: злам під ритованими дугоподібними лініями: з лівого боку – значне вищерблення; при правому краю лицевої сторони під невеликим нахилом пролягає довга й глибока подряпина; на всій поверхні є сліди вивітрювання, дрібні сколи, подряпини [4, с. 97-98].

Свого часу було висловлено думку про приналежність мишківської стели до ряду слов'янських ідолів, зокрема жіночого божества [5, с. 384]. Однак, іконографія цієї скульптури знаходить стійкі паралелі не поміж слов'янських зображень, а серед стел епохи бронзи. Головною особливістю цих стел є характерне положення рук: передпліччя підняті догори й притиснуті до грудей [4]. Найближчою аналогією до цієї пам'ятки є стела з Білогрудівки на Уманщині. Подібність простежується не лише в параметрах основного об'єму (обидва ідоли виготовлені з кам'яних плит, а й у відтворенні окремих деталей (положення рук, трикутноподібна фігура під руками). Не менш важлива відносна територіальна суміжність (білогрудівська стела походить з району середньої течії Південного Бугу). Риси іконографічної спільноти мишківський ідол має також із стелою з с. Наталівка, що на Дніпропетровщині. Та співставлені скульптури не тотожні між собою. Відмінності простежуються в деяких деталях іконографії, атрибутики, та в трактуванні окремих пластичних

об'ємів і форм. На противагу названим аналогам, середньодністровська стела має велику голову, посаджену на шию, вузькі похилі плечі, вкорочені загальні пропорції тіла. Такими самобутніми формально-стилістичними ознаками (поряд з іконографічними) мишківська статуя перегукується з іншими творами бронзового часу: з Чобручівською стелою (нижня течія Дністра, Молдова), близькосхідними стелами з Абу-Ірейна та Білла, а також, щоправда в меншій мірою, із зображеннями з Болгарії. Цілком самобутньою ознакою цієї пам'ятки є лише манера трактування деталей однією ритованою контурною лінією, тоді як в інших стелах вони відтворюються невисоким рельєфом у поєднанні із врізаною лінією. Проте, ця відміна не є вирішальною в інтерпретації знахідки. Судячи за основними рисами іконографії та стилістики, ідол з Мишкова добре вписується до ряду антропоморфних зображень бронзового віку (зокрема до корпусу пам'яток України), виявляє принципову подібність з ними і може бути віднесеним до старожитностей останньої фази давньоямної культурно-історичної спільноти [2, с. 25].

В язичницьких стелах даної спільноти втілено образ пращура чоловічої статі. Серед канонічних елементів цього образу: пояс, лук зі стрілою, фалос, хвіст, стопи взутих ніг. На окремих ідолах переважають зображення зброї та атрибути влади (булава, герлига), а серед динамічних сцен – полювання, двобій, статевий акт. Отже, зображення дають можливість реконструювати певний епічний цикл подій (подвигів) канонізованого хвостатого героя – шамана (мага).

Ямна спільнота мала диференційовану соціальну структуру. Аналіз зображень на Керносівському та інших ідолах дав підстави виділити в “ямному” соціумі жерців, вождів-воїнів, скотарів і прошарок неповноправного населення. Ямники мали тісні зв'язки з племенами як Північного Кавказу, так і Балкано-Карпатського регіону та Центральної Європи. Вони ж спорудили перші могили поблизу сучасного Києва, утвердивши тим самим свою присутність на ключовому перетині торговельних шляхів України [1, с. 149].

Що ж до підйомного керамічного матеріалу, то з огляду на його культурно-історичну неоднорідність, він не може слугувати визначальним аргументом для атрибуції стели.

Наведена ідентифікація мишківського ідола визначає нове місце його в історико-культурному контексті:

1) Стела є найдавнішою з-поміж виявлених тепер антропоморфних зображень на території Середнього Подністров'я. Вона відкриває собою історичний ряд язичницької монументальної скульптури регіону, що завершується слов'янськими старожитностями.

2) Мишківська скульптура – найзахідніша за місцем знаходження стела бронзового віку на Україні відносно своїх аналогів поміж стел Північного Надчорномор'я, Криму й найпівнічнішою – стосовно групи зображень з Болгарії, Молдавії, Трансільванії (стели Баядеш-Криш). Таким чином, дана знахідка розширює географію побутування скульптур бронзового віку з виразною антропоморфністю на терині Східної Європи.

3) Порівнюючи за більшістю іконографічних ознак, пам'ятниками бронзового віку Північно-Західного Надчорномор'я, Болгарії, Трансільванії, інших європейських теренів, мишківський ідол є між тим, оригінальним твором за стилістикою. Відтак, його логічно виділяти в окрему – Середньодністровську – підгрупу скульптур бронзового віку, як самої України, так і Європи загалом [3].

Так, восени 1999 р. Південно-Тернопільська археологічна експедиція Заліщицького краєзнавчого музею здійснила розвідку в с. Мишків, де на присадибній ділянці одного із жителів села зберігався фрагмент ідола.

Як з'ясувалося, цю антропоморфну стелу було знайдено у 1981р. на орному полі урочища Новина недалеко від джерела Скала. Від початку схилу річкової долини до місцезнаходження ідола приблизно 25-30 м, ідол був без голови.

Фрагмент антропоморфної стели виготовлено із вапняку (рис. 2).

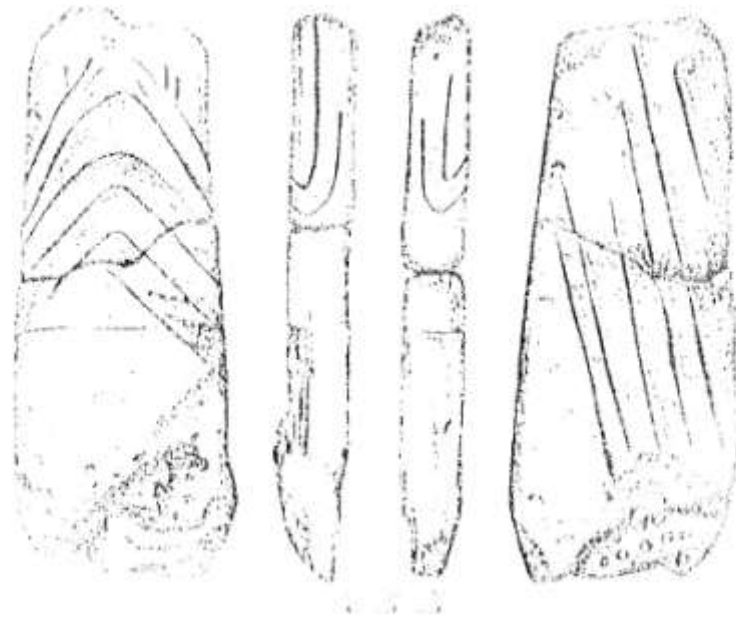

Рис.2. Антропоморфна стелла з урочища Новина с. Мишків - знахідка 1981 р.

Плита розбита навпіл. Висота ідола 1,28 м. Ширина верхньої частини плити 0,42 м, нижньої – 0,51 м. Товщина кам'яної стели вгорі 0,13 і внизу 0,15 м. Загальний об'єм – плитцюватий, у перетині чотиригранний, із заокругленими бічними гранями. На лицевій стороні ідола чіткими заглибленими лініями прокреслені зігнуті в ліктях і піднесені догори руки. Руки притиснуті до грудей. Пальці рук розправлені.

Нижче рук вигравірувано зігнуті вершинами догори дугоподібні лінії (відстані між їх вершинами 0,07-0,08). Одна лінія бере початок нижче горизонтальної ритованої лінії. Борозенка доходить до середини плити. Горизонтальна заглиблена лінія, що зображує пояс ідола, розміщена на відстані 0,53-0,56 м від нижнього краю плити. Низ кам'яної стели частково пошкоджений косою прямою борозною плуга. Торцева площина статуї має ширину 0,37 м і товщину 0,08 м. Протерті канавки зображення на лицевій стороні ідола шириною 0,003-0,006 м і глибиною 0,003-0,005 м.

На зворотній стороні антропоморфа є шість косо розміщених прямих жолобків. Перший з них (зліва-направо) має довжину 0,6 м, ширину 0,012 м, і глибину 0,006 м; другий – відповідно 0,69 м, 0,024 м і 0,008 м; третій – 0,59 м,

0,02 м і 0,01 м; четвертий – 0,83 м, 0,006 м і 0,004 м; п'ятий – 1 м, 0,011 м і 0,009 м. і шостий – 0,29 м, 0,07 м і 0,04 м.

Заглибленими лініями зображені контури рук на бокових сторонах стели. Одна з ліній на боках статуї менша за другу. На правому боці плити збереглась канавка пояса ідола.

Більшість спільних ознак (виготовлення з кам'яних плит, положення рук, трикутноподібні фігури під руками, майже однакові розміри стел і зображень на них, місцезнаходження в одному урочищі) дозволяє вважати тотожними обидві статуї-менгіри. Можна припустити, що первісна висота ідолів складала 1,6 м.

У травні 2000 року Південно-тернопільська експедиція провела розвідку в урочищі Новина. Орне поле урочища, від сходу і північного сходу обмежене обривистим схилом правого берега річки Серет, а з півдня, південного і північного заходу – польовими дорогами. З північного сходу урочища у верхній частині річкової долини знаходиться три джерела: Скала, Бровар і Старий Бровар. Експедиція обстежила місцезнаходження ідолів. Виявилось, обидві стели знайдено не в одному місці, а на віддалі більше 500 м одна від одної. Знайдено уламки стінок чорнолощених посудин, вінець горщиків орнаментованих наліпним валиком із защипами і наскрізними проколами гава-голіградської культури [4, с. 99-100].

Культура Гава-Голігради сформувалася у Карпатському басейні, а потім поширилась на Закарпаття та Надністрянський регіон. Входила до числа культур фракійського гальштату. Назва її походить від могильника Гава в Угорщині та поселення Голігради на Середньому Дністрі. Відомо близько 300 пам'яток Гава-Голігради, датованих XI – серединою VII ст. до н.е. Основні напрями господарства: землеробство, скотарство, гончарство, металургія бронзи, видобуток солі, торгівля. Речові знахідки – ліпний чорнолискований посуд різних форм, пишно оздоблений геометричним орнаментом у вигляді широких, заглиблених ліній, знаряддя праці та прикраси бронзи. Носії культури Гава-Голігради вплинули на формування деяких рис чорноліської

культури. Основні пам'ятки: поселення Магала, Заліщики, городища Шелестове, Лисичники, Кривче, Михайлівський та Голіградські скарби, могильники Сопіт, Завалля. Етнічна належність населення – фрако-ілірійська [1, с. 199].

На полі урочища поблизу джерела Скала виявлено уламки глиняної обмазки, вінець і стінки горщиків жовтогарячого кольору, кулястий крем'яний відбійник трипільської культури. Подекуди на городищах урочища трапляються невеликі шматки каменю-вапняку. В майбутньому планується більш ретельно здійснити археологічне обстеження в місцезнаходженнях антропоморфних стел [5, с. 100].

Вивчення язичницьких скульптур і рельєфів, які походять із поселень Середнього Подністров'я, співставлення з ідолами балто-слов'ян та іншими даними дозволяють зробити низку суттєвих висновків.

Хронологічними ознаками виявлених ідолів є їх зовнішні обриси, зображення та археологічні матеріали, що пов'язані з ними. Згідно з цими показниками, найдавнішою язичницькою скульптурою на сьогоднішній день є ідоли з с. Мишків Тернопільської області, виготовлені первісним населенням доби епохи бронзи. Характерними атрибутами язичницьких ідолів є придністровський камінь-вапняк, з якого вони виготовлені, та їх семантична спрямованість. Отже, слід зазначити, що язичницька культура населення України між Дністром та Дніпром була на досить високому рівні і виділялася відносно інших своєю витонченістю, самобутністю та загадковістю.

Список використаних джерел:

1. Археологія України. Курс лекцій / За ред. Л. Л. Залізняка. – К.: Либідь, 2005. – 504 с.
2. Забашта Р. В. Антропоморфні скульптури палеометалу з теренів Верхньої Наддністрянщини (Каталогізація і атрибутивні пропозиції) / Р. В. Забашта // Записки наукового товариства ім. Шевченка: Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва. – Львів, 1998. – Т. ССXXXVI. – С.230-231.

3. Забашта Р. В. Ідол із села Мишків (До питання атрибуції) / Р. В. Забашта // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Секція археології: Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 24-25.
4. Олійник В. І. Антропоморфні стели з села Мишків на Тернопільщині / В. І. Олійник // Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 96-100.
5. Тур А. С. Мышковский идол / А. С. Тур, Ю. Н. Малеев // Археологические открытия 1976 года. – М., 1977. – С. 383-384.

This article deals with the data about the oldest heathen sculptures of Middle Podnistrovia, as one of constituents of spiritual culture of the Western region.

Key words: sculpture, idol, attribute, cult, burial mound.